

УДК 371.133

Марія Оліяр,

доктор педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри педагогіки
початкової освіти
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»

Мария Олияр,

доктор педагогических наук, доцент,
заведующая кафедрой педагогики
начального образования
ГВУЗ «Прикарпатский национальный
университет имени Василия Стефаника»

Mariya Oliyars,

Doctor of Pedagogical Sciences,
Associate professor,
Head of the department of pedagogics
of elementary education
at the Precarpathian national University
named after Vasyl Stefanyk

**ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ
ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ**

**ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ
КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ
НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ**

**TEACHING PRACTICE AS A FACTOR OF FORMATION COMMUNICATIVE
COMPETENCE OF FUTURE ELEMENTARY SCHOOL TEACHERS**

Анотація. У статті висвітлено проблему практичної підготовки майбутніх учителів початкової школи. Показано, що педагогічна практика є важливим чинником формування професійних якостей студентів, усвідомлення себе в ролі педагога. Проаналізовано значення педагогічної практики в процесі формування комунікативної компетентності майбутніх учителів початкової школи. Визначено, що педагогічна практика дає змогу студентам максимально

продуктивно використати свої інтелектуальні здібності, розвинути комунікативні вміння, навички самоконтролю та рефлексії. Розкрито підходи до організації процесу формування комунікативної компетентності майбутніх учителів початкової школи. Схарактеризовано основні методи, прийоми, технології, що сприяють розвиткові комунікативних умінь студентів.

Ключові слова: вища педагогічна освіта, майбутній учитель початкової школи, професійна підготовка майбутніх учителів початкової школи, педагогічна практика, практична підготовка, комунікативна компетентність, професійно-педагогічне спілкування, комунікативна взаємодія, комунікативна діяльність.

Анотація. В статті раскрыта проблема практической подготовки будущих учителей начальной школы. Показано, что педагогическая практика является важным фактором формирования профессиональных качеств студентов, представления себя в роли педагога. Проанализировано значение педагогической практики в процессе формирования коммуникативной компетентности будущих учителей начальной школы. Определено, что педагогическая практика дает возможность студентам максимально продуктивно использовать свои интеллектуальные способности, развить коммуникативные умения, навыки самоконтроля и рефлексии. Раскрыты подходы к организации процесса формирования коммуникативной компетентности будущих учителей начальной школы. Охарактеризованы основные методы, приемы, технологии, которые способствуют развитию коммуникативных умений студентов.

Ключевые слова: высшее педагогическое образование, будущий учитель начальной школы, профессиональная подготовка будущих учителей начальной школы, педагогическая практика, практическая подготовка, коммуникативная компетентность, профессионально-педагогическое общение, коммуникативное взаимодействие, коммуникативная деятельность.

Annotation. The article deals with the problem of practical training of future primary school teachers. It is shown that teaching practice is an important factor in

the formation of professionally important qualities, as well as self-awareness of the future teacher. The article describes the role of teaching practice in the process of formation of communicative competence of primary school teachers. The teaching practice enables students to use effectively their intellectual abilities, to develop communicative abilities, skills of self-monitoring and reflection. The author reveals the importance of the problem in establishing a humanistic paradigm in education; clarifies the content of the basic concepts of the study. It analyzes the scientific approaches to the problem of formation of communicative competence of future elementary school teachers. The attention is focused on the fact that scientific advances in communication field should be adequately reflected in the context of modern education of teachers. The article also describes the approaches to the organization of the process of formation of communicative competence of future primary school teachers. The article aims to describe the main forms of teaching, methods, technologies, contributing to the development of communicative skills of students.

Key words: higher pedagogical education, future elementary school teacher, professional training of future elementary school teachers, teaching practice, practical training, communicative competence, professional-pedagogic communication, communicative interaction, communicative activity.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Процес професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи є складним і багатогранним. Нові підходи до цього процесу закладені у таких державних документах, як «Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст.», закони України «Про освіту», «Про вищу освіту» та ін. Одним із провідних концептуальних підходів до педагогічної освіти сьогодні є компетентнісний підхід, що передбачає наявність у вчителя такого поєднання теоретичних знань та практичного досвіду, яке дає йому змогу самостійно й ефективно виконувати професійні обов'язки.

Одним із чинників удосконалення професійної підготовки майбутніх учителів є проходження ними різних видів педагогічної практики [5, с. 128-136]. Саме педагогічна практика як органічна частина фахової підготовки студентів забезпечує умови для вироблення в них умінь та навичок, необхідних для опанування майбутньої професії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Проблема професійної підготовки майбутніх педагогів є актуальною для багатьох українських та зарубіжних учених (В. Введенський, Н. Волкова, О. Дубасенюк, І. Зязюн, О. Зубков, Н. Кузьміна, А. Маркова, Є. Пассов, Г. Сухобська та ін.). Зокрема, у працях Л. Аврамчук, О. Антонової, О. Блінова, В. Губаря, Г. Захаревича, А. Іванченко, Н. Казакової, І. Котик, В. Махінова, Р. Попелюшко, С. Терно, Г. Шулдик, В. Шулдик та ін. розкриваються історичні, теоретико-методологічні та науково-методичні проблема практичної підготовки майбутніх учителів. Чинне місце в працях сучасних учених посідає компетентнісний підхід, зокрема проблема формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів (Ю. Азаров, М. Коць, В. Гаркуша, М. Заброцький, Н. Кузьміна, Л. Петровська, К. Платонов та ін.). Водночас проблема розвитку комунікативних умінь студентів у процесі педагогічної практики розкрита недостатньо.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою статті є висвітлення значення педагогічної практики в процесі формування комунікативної компетентності майбутніх учителів початкової школи.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Педагогічну практику вчені вважають сполучною ланкою між навчанням у ВНЗ і майбутньою роботою [6]. Під час проходження студентами педагогічної практики створюються умови, за яких перевіряється рівень їх наукової підготовки з фундаментальних предметів, дисциплін психолого-педагогічного циклу, знання сучасних методик викладання. Студенти мають можливість глибше осмислити закономірності та принципи навчання й виховання, педагогічні поняття і явища, закріпити й

поглибити свої знання та вміння, засвоїти досвід учителів початкової школи, розвинути творчі здібності, особистісні професійні якості. На думку Н. Казакової, "педагогічна практика наближає студентів до реальних умов професійної діяльності, допомагає побудувати власну траєкторію професійного розвитку, готує до варіативної поведінки в педагогічній діяльності" [2, с. 65].

Великі можливості надає педагогічна практика для розвитку комунікативної компетентності майбутніх учителів, формування навичок педагогічної взаємодії з молодшими школярами. У Загальноєвропейських рекомендаціях з мовної освіти визначено основну функцію мови – комунікативну, яка забезпечує ефективну мовленнєву діяльність особистості та її духовний розвиток [1]. Саме ця функція є основою комунікативної компетентності педагога, яка включає кілька складників (лінгвістичний, соціолінгвістичний, прагматичний, стратегічний та ін.). Педагогічна практика при забезпеченні умов, які сприяють включенню студентів у різні види мовленнєвої діяльності, використанню комунікативних стратегій і тактик педагогічного мовлення, дає можливість розвивати низку комунікативних компетенцій майбутніх учителів.

Навчально-ознайомлювальна практика першокурсників – це початковий етап у системі практичної підготовки студентів. У цей період закладаються основи майбутньої професійної діяльності: формуються вміння і навички, акцентується увага на особистісних та педагогічних якостях учителя. Це сприяє посиленню мотивації студентів до вивчення питань, пов'язаних із комунікативною сферою майбутнього педагога. Одна з цілей практики – спостереження та усвідомлення студентами особливостей комунікативної діяльності вчителя початкової школи.

Особливістю навчально-ознайомлювальної практики є те, що вона проводиться паралельно із вивченням дисциплін лінгвістичного та психолого-педагогічного циклів. Це дає можливість зіставити теоретичні знання і реальну роботу вчителя, студенти мають змогу особисто переконатися в практичній значущості теоретичних знань із названих дисциплін.

У процесі практики необхідно створювати оптимальні умови для професійної адаптації студентів, розвитку мотивації оволодіння професією вчителя. Провідною в цей період виступає дослідницька технологія. Мета технології – розвиток інтелектуальних здібностей студентів; набуття ними досвіду дослідницької діяльності; усвідомлення інтегративної природи комунікативної діяльності вчителя початкових класів; формування на цій основі активної творчої комунікативної особистості майбутнього фахівця. Завдання технології – застосування різноманітних методів дослідження під час ознайомлення студентів із явищами, процесами, фактами педагогічної дійсності в початковій школі; формування дослідницьких умінь і навичок майбутніх учителів; прищеплення студентам інтересу до навчальних і наукових досліджень; розвиток культури і техніки мовлення студентів; розвиток їхніх творчих здібностей на основі набуття дослідницького досвіду; здійснення дослідницького підходу в розкритті змісту навчальних дисциплін, встановленні міжпредметних зв'язків, виборі доцільної методики організації навчальної діяльності школярів [3, с. 134–135].

Основними методами дослідницької технології на цьому етапі роботи зі студентами виступають: спостереження, що дає можливість глибшого пізнання закономірностей, принципів, змісту і способів організації комунікативної взаємодії вчителя початкової школи з учнями; індуктивний, дедуктивний методи. Використовуються прийоми аналогії, порівняння, зіставлення, систематизації, узагальнення, встановлення причиново-наслідкових зв'язків. З метою організації цілеспрямованого спостереження та аналізу комунікативної діяльності вчителів розроблено щоденники практики, де студенти фіксують дані спостережень. Орієнтиром для здійснення мікродосліджень студентів є спеціально розроблені завдання для групової пошуково-дослідницької роботи першокурсників, які, з одного боку, дають можливість закріпити вже набуті знання, а з іншого, – мають пропедевтичний характер, тобто готують студентів до оволодіння новими комунікативними поняттями. Наприклад: «На основі проведеного спостереження за діяльністю вчителя початкової школи на уроці

української мови виконайте такі завдання: 1. Складіть письмовий опис стилю спілкування вчителя з учнями. 2. Простежте за дотриманням учителем норм української літературної мови. Які відхилення ви помітили? 3. Опишіть особливості спілкування дітей з учителем на уроці. 4. Підготуйте есе з теми «Функції слова вчителя на уроці в початковій школі». 5. Які ситуації спілкування вчителя з учнями ви визначили б як конфліктні? Чому?»

Завдання однакового змісту пропонується виконати групі студентів із 4–5 осіб. Після закінчення практики за її результатами проводиться підсумкова конференція, якій передують обговорення виконаних студентами завдань у визначених групах на практичних заняттях із педагогіки та сучасної української мови. У процесі обговорення студенти порівнюють результати своїх спостережень, доповнюють та уточнюють їх, доходять спільних висновків, які оприлюднюються у вигляді презентації наукового мікродослідження на підсумковій конференції.

Найбільш активно формування комунікативних умінь студентів реалізується під час проходження ними виробничої педагогічної практики. Перед початком практики здійснюється спеціальна підготовка студентів до комунікативної діяльності в початковій школі. Проводяться настановчі наради з майбутніми вчителями, де наголошуємо, що на етапі підготовки до комунікативної діяльності важливим є усвідомлення особливостей співрозмовника(ів) та ситуації спілкування. Підкреслюємо, що як до уроку загалом, так і до мовленнєвої діяльності в процесі навчання дітей педагог повинен бути підготовлений. Це необхідно тому, що студенти-практиканти, за нашими спостереженнями, готуючись до уроків, попередньо не планують свою комунікативну діяльність. Вони розробляють здебільшого скорочені конспекти, де визначають лише послідовність етапів уроку. Тому одним із важливих завдань у процесі проходження студентами педагогічної практики є розвиток навичок попередньої підготовки до педагогічного мовлення, детального продумування, конспектування його змісту, композиції, добору мовленнєвих засобів, способів донесення інформації до дітей. Лише за цієї умови майбутні

вчителі початкової школи можуть використати комунікативний потенціал навчальної дисципліни та ефективно здійснити власну комунікативну діяльність, логічно і виразно висловлюючи думки, зацікавити дітей, утримати їхню увагу, врахувати можливі мовленнєві реакції учнів.

Під час консультування в процесі проходження практики інформуємо студентів, що з метою успішного здійснення комунікативної діяльності педагог реалізує такі прийоми, як: планування (формування композиції) власного монологічного чи діалогічного мовлення; внесення коректив у підготовлений текст з урахуванням особливостей учнів класу; обдумування способів підтримання інтересу учнів до теми розмови (комунікативні тактики анонсування найважливішого в інформації, відступи від теми, проблемні питання, драматизація мовлення, перетворення монологічного мовлення в діалогічне, тактики інтелектуального та емоційного співпереживання, паузи тощо); планування способів включення молодших школярів у комунікативний процес за допомогою мовних засобів контакту (звертання, модальні слова, риторичні запитання, конструкції з дієсловами у формі 1-ої та 2-ої особи (Ми вже знаємо..., Ви пригадуєте...)); засоби виразності, логічні наголоси і паузи, можливості голосу, інтонації); прогнозування можливих відповідей учнів на запитання вчителя, способів реагування на них; добір переконливих аргументів та їх розміщення в тексті (на початку, в середині, в кінці повідомлення), вибір способу формулювання висновків (висновки формулює вчитель; учитель разом з учнями; самі учні). Таким чином забезпечується логіка комунікативної взаємодії студента з учнями, полегшується сприймання і розуміння школярами інформації.

У процесі підготовки до практики ми особливо наголошуємо на тому, що на завершальному етапі комунікативної діяльності вчителя обов'язковою є її рефлексія. Про ефективність комунікативної взаємодії свідчить також поведінка, репліки дітей, їхня увага тощо. Враховуючи ці показники, а також доречність композиційної побудови мовлення відповідно до здійснених комунікативних дій, контакт із класом та окремими учнями, особливості

сприймання мовлення вчителя, допущені помилки в побудові та усному викладі, студенти доходять відповідних висновків та визначають способи подолання недоліків у власній комунікативній діяльності.

Період проходження майбутніми вчителями педагогічної практики умовно поділяємо на 3 етапи: ознайомлювально-аналітичний, навчально-рефлексивний та підсумково-оцінювальний. Перед початком практики для кожного студента розробляються індивідуальні навчально-дослідні завдання (ІНДЗ), які виконуються на основі знань, умінь і навичок, отриманих у процесі лекційних, семінарських, практичних занять. Мета ІНДЗ – систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення і практичне застосування знань студента про зміст та особливості майбутньої комунікативної діяльності; розвиток навичок самостійної роботи; здійснення мікродослідження комунікативної діяльності вчителів початкової школи, його опис, аналіз отриманих даних, формулювання висновків та методичних рекомендацій; формування умінь само- та взаємооцінювання комунікативної діяльності. Частина ІНДЗ виконується студентами самостійно, інша частина має груповий чи колективний характер науково-дослідного проекту.

Навчально-дослідні завдання здебільшого включають три складники: 1. Спостереження за комунікативною діяльністю вчителя на ознайомлювально-аналітичному етапі практики, її аналіз. 2. Реалізація власної комунікативної діяльності та її рефлексія; відвідування уроків і виховних заходів, проведених іншими студентами, їх аналіз, оцінювання та взаємооцінювання на навчально-рефлексивному етапі. 3. Підсумковий аналіз власної комунікативної діяльності, її оцінювання вчителем початкової школи, методистами, а також само- та взаємооцінювання на підсумково-оцінювальному етапі.

На першому етапі студенти здійснюють спостереження за комунікативною діяльністю вчителів початкової школи та її аналіз методом педагогічного консиліуму, сутність якого полягає в обговоренні особливостей комунікативної діяльності вчителів, складних чи суперечливих ситуацій комунікативної взаємодії з молодшими школярами, поглибленому їх

осмисленні на основі здобутих у ВПНЗ наукових знань. У результаті проведених консиліумів актуалізуються вже відомі студентам та розробляються нові комунікативні стратегії і тактики. Обговорення комунікативної діяльності вчителя здійснюється за попередньо визначеними параметрами [4]:

1. Уміння педагога створити в класі сприятливий психологічний мікроклімат для спілкування з дітьми (атмосфера комфорту, довіри, співробітництва, врахування індивідуальних особливостей учнів).
2. Уміння педагогічно доцільно організувати педагогічне спілкування та керувати ним (моделювати комунікативний процес, добирати відповідні стратегії і тактики, здійснювати об'єктивну діагностику психологічних особливостей учнів під час спілкування, встановлювати з ними емоційний, мовленнєвий, просторовий, інтерактивний контакт, керувати увагою учнів, прогнозувати результат педагогічної взаємодії).
3. Уміння організовувати діалогічне спілкування з дітьми (чітко і логічно ставити запитання, уважно і терпляче вислуховувати дитину (емпатичне слухання), адекватно реагувати на слова та поведінку учнів, чітко і доступно виражати свої думки, володіти технікою аргументації, активізувати спілкування словами, жестами, поглядами, тактовно висувати педагогічні вимоги тощо).
4. Уміння ефективно використовувати засоби вербальної комунікації (культура спілкування: нормативність мовлення, дотримання правил етики спілкування), ораторські вміння (чітка дикція, оптимальний темп, висота голосу), педагогічно доцільні міміку, жести, рухи, пози.
5. Здатність педагога регулювати свій психоемоційний стан (спокій, урівноваженість, доброзичливість, толерантність).
6. Стиль спілкування вчителя зі школярами (авторитарний, демократичний, ліберальний, поєднання стилів).
7. Поведінка вчителя в конфліктних ситуаціях.

Означені параметри становлять основу рефлексії комунікативної діяльності студентів на другому етапі педагогічної практики, а також самооцінювання та взаємооцінювання комунікативних умінь майбутніх учителів. Рефлексія як різновид аналізу власної педагогічної діяльності є одним із важливих складників комунікативної компетентності майбутніх педагогів.

Цю якість починаємо формувати з усвідомлення та актуалізації студентами власної смислової сфери. На перших порах їм це легше робити в письмовій формі (відповіді на проблемні запитання, висловлення власного ставлення до певних тверджень, міні-твори, есе тощо). Такі письмові роботи розцінюються як своєрідний комунікативний простір у суб'єктивному вимірі, вербалізація бачень, переживань, ставлень студентів, аналіз яких дає багато корисної інформації про стан комунікативних знань та вмінь майбутніх педагогів, мотивацію комунікативної діяльності.

З метою підвищення ефективності проведення практики використовуються щоденники. Перед студентами ставиться завдання щодня після завершення роботи коротко аналізувати в письмовій формі результати проведеної роботи. Зокрема, з метою формування умінь рефлексії та самооцінювання студентам пропонується коротко відповісти на такі запитання: 1. Чи задоволені ви своїми вміннями спілкуватися з молодшими школярами? (Повністю задоволений, частково задоволений, не задоволений). 2. Які недоліки ви помітили у власному педагогічному мовленні? 3. Які комунікативні стратегії використали під час проведення уроків у початковій школі? 4. Як би ви оцінили свою комунікативну діяльність у школі впродовж дня? (Відмінно, добре, задовільно, незадовільно).

На підсумково-оцінювальному етапі педагогічної практики для забезпечення ефективного самоконтролю та самооцінки результативності системи формування комунікативної компетентності майбутніх учителів початкових класів використовується технологія портфоліо, призначенням якої є систематизація та узагальнення результатів самостійної комунікативної діяльності студентів. Портфоліо – це попередньо спланований і спеціально дібраний пакет документів, у якому кожен, хто оволодіває комунікативною діяльністю, може зібрати й у систематизованому вигляді представити свої досягнення. Функції портфоліо: накопичувальна (збірка робіт студента); моделювальна (є засобом формування індивідуального навчального плану); рефлексивно-креативна (дає змогу студентові усвідомити і спроектувати

стратегії та прийоми власної комунікативної діяльності) [7, с. 2–3]. Це також своєрідна «методична скарбничка», яка може бути використана студентом у майбутній професійній діяльності.

Структура портфоліо комунікативної діяльності майбутнього вчителя початкових класів включає: комунікативний паспорт (дані про студента); результати вивчення фахової та психолого-педагогічної літератури з проблем організації комунікативної діяльності (конспекти, анотації, цитати, виписки тощо); план індивідуального розвитку та саморозвитку комунікативних якостей; продукти комунікативної діяльності майбутнього педагога під час педагогічної практики; індивідуальне науково-дослідне завдання; результати оцінювання вчителем початкової школи та методистами діяльності студента; матеріали самоаналізу та самооцінки студентами власної комунікативної діяльності; звіт про результати проходження практики. За результатами роботи над портфоліо з майбутніми педагогами проводиться співбесіда.

Технологія портфоліо є ефективною в практиці комунікативної підготовки майбутніх учителів початкової школи, оскільки допомагає підтримувати високий рівень навчальної мотивації студентів, орієнтує їх на активну самостійну комунікативно-стратегічну діяльність; виховує критичне мислення, самокритичність, адекватну самооцінку; розвиває навички рефлексивної та оцінної діяльності; уміння навчально-пізнавальної культури (визначення мети, планування, організація власної комунікативної діяльності, самоосвіти); сприяє реалізації особистісно-прагматичного підходу в професійній освіті; допомагає змістити акценти з недоліків у підготовці на конкретні досягнення; дає можливість урахувати результати різних видів діяльності студентів (навчальної, самостійної, творчої, науково-дослідницької тощо).

Формування умінь рефлексії та діагностування студентами власної комунікативної компетентності вважаємо успішним, якщо відбувся поступовий перехід від контролю й оцінки викладачем діяльності студентів до

сформованих навичок рефлексії і самооцінки майбутніх педагогів за умови їх систематичності та об'єктивності.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, проблема підготовки майбутніх учителів початкової школи до комунікативної діяльності залишається актуальною і вимагає змін як у змісті навчання, так і в методичних підходах. Педагогічна практика студентів дає можливість зосередити увагу на вміннях студентів організовувати комунікативну взаємодію з учнями на основі діалогу та співробітництва, а також на розвитку ключових якостей комунікативної особистості майбутніх фахівців. Розв'язанню цих завдань сприяє комплекс методів, прийомів, технологій, практико-зорієнтованих завдань, розв'язання реальних комунікативних ситуацій тощо.

Важливим напрямом подальших наукових розвідок проблеми є розроблення ефективних шляхів та способів інтегрованого оволодіння майбутніми учителями початкової школи всіма складниками комунікативної компетентності, що дає можливість педагогові ефективно спілкуватися у будь-якому соціокультурному середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Наук. ред. укр. вид. доктор пед. наук, проф. С. Ю. Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
2. Казакова Н. Особливості організації педагогічної практики майбутніх вчителів початкових класів в умовах ступеневої освіти // Наталія Казакова / Вісник Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2004. – Випуск X. – С. 64-73.
3. Освітні технології : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. О. М. Пехоти. – Київ : А.С.К., 2001. – 256 с.
4. Туркот Т. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / Т. І. Туркот. – Київ : Кондор, 2011. – 628 с.

5. Фещенко Г. Педагогічна практика як складова професійної підготовки майбутнього вчителя // Педагогіка і психологія. – 2011. – № 3. – С. 128-136.
6. Шулдик Г. О. Педагогічна практика: навч. посіб. для студ. пед. вузів / Г. О. Шулдик, В. І. Шулдик. – К. : Наук. світ, 2000. – 143 с.
7. Яковлева Л. М. Європейське мовне портфоліо / Л. М. Яковлева // Анлійська мова та література. – 2012. – Груд. – № 34–36 (368–370). – С. 2–3.